

זיוה שמיר

בעקבי האב

עגנון - תלמידו הנסתר של ביאליק

ס פ ר א

בית הוצאה לאור

איגוד כללי של סופרים בישראל

עיון ומחקר

הפרק החמישי

פלאי העיר ועיי מפלתה

השפעת יל"ג וביאליק על הרומן אורח נטה ללון

בפרק זה נבחן את האקספוזיציה של הרומן אורח נטה ללון (1938) - (1939), שהשפעת ביאליק והשפעת יל"ג, המנטור הגדול של ביאליק בתחומי השירה, מבצבצות ממנה במובהק. בעקבות בדיקה כזו דומה שלא יקשה עלינו לבסס את הטענה שעגנון הטה אוזן לביאליק בתקופה שבה ישבו שני הסופרים בצוותא חדא בעיירה באד הומבורג ובה למד הצעיר מרבן סודות יצירה נעלמים. מן המעקב אחר מוטיבים ששיבץ כאן עגנון ממקורות עתיקים ומודרניים אפשר ללמוד על דרכו בבניית פסיפס מרהיב מרסיסי מוטיבים ומחומרי לשון רבים עד שמקורם כמעט שאינו ניכר. חומרים שנטל מן המקמה הביאליקאית "גן עדן התחתון", למשל, מצויים כאן באופן גלוי ומובהק, הגם שאין הם בולטים לעין ממבט ראשון. עגנון ערך בחומרים אלה טרנספוזיציות שונות, והעבירם בשום שכל מאגדה על-זמנית לילדים ליצירה סמי-דוקומנטרית למבוגרים, הנטועה בזמן ובמקום ספציפיים, וכך העביר כביכול קו של מחיקה על מעשהו. שינויים מודליים אלה ואחרים שביצע עגנון במוטיבים ששאל מרעהו הרחיקו את יצירתו מן המקור הביאליקאי, והשכיחו את מקור השאילה.

הרומן העגנוני נכתב כידוע בעקבות ביקור שערך עגנון ב-1930 בבוצ'ץ' כדי לפקוד את בית אבא הקרב ולעלות על קברות אבותיו. יצירה זאת, שחציה פרוזה כמו-תיעודית וחציה פיוט אפוף סמליות, ראתה אור לראשונה בעיתון הארץ ב-139 המשכים, שהתפרסמו יום אחר יום בין אוקטובר 1938 לאפריל 1939. לאחר תיקונים לא מעטים שהטיל בה עגנון יצאה היצירה לאור בפורמט של ספר בספטמבר 1939, ימים אחדים לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה. גרשון שקד,

שהעמיד את אֹרְחָה נטה ללון במרכז חקר עגנון, הדגיש את צדה האישי, המסופר מפי מספר ששמו "שמואל", סופר ארץ-ישראלי כבן 41 - 42, נשוי ואב לשני ילדים, שמאפייניו וקווי הביוגרפיה שלו דומים לאלה של המחבר; מספר זה חוזר בנקודת ההווה של הרומן לעיר הולדתו שבוש (בוצ'ץ') שבגליציה שנשתנתה לבלי הכר לאחר מלחמת העולם הראשונה, הן במראָיָה והן באורחות חייה. ואולם גרשון שקד הדגיש במקביל את הַפֶּטִי הסמליים של רומן זה, וכינהו רומן "קוואזי-אוטוביוגרפי", ללמדנו שחזונו הַרְאִלִיסְטִית אינה אלא קליפה דקה שמתחתיה מסתתרים תהומות אין-סופיים, הגדושים בתובנות מתחומי הפסיכולוגיה והסוציולוגיה, הפוליטיקה וההיסטוריוסופיה והעמוסים בקנייני תרבות לאומיים ואוניברסליים.¹

אֹרְחָה נטה ללון אכן מבוסס על הביקור שערך עגנון בעירו באוגוסט 1930, כשהוא עצמו היה בן 41 - 42 במהלך נסיעתו לפולין, לאחר שביתו הירושלמי נהרס ונבזז בזמן המאורעות. נזכרים בו אתרים ואישים שנקרו בדרכו של עגנון במהלך הביקור, אלא שהביקור הממשי החוץ-ספרותי לא ארך אלא כשבוע ימים, ואילו זה הספרותי-סמלי נפרש על פני אחד-עשר חודשים - שנה תמימה כמעט, ולא במקרה. הביקור הספרותי-סמלי משתרע על פני אחד-עשר חודשים ומסתיים בטרם בואה (תשובתה) של שנה חדשה, כדי שיתקיימו הפסוק "וַתִּשָּׁבְתוּ הָרַמְתָּה כִּי-שָׁם בֵּיתוֹ" (שמואל א' ז, יז) וכן הפסוק "וַיְהִי לְתִשְׁבֹּת הַשָּׁנָה" (שמואל ב' יא, א). מבחינת מועד בואו לעיר הולדתו הפך עגנון את היוצרות: במציאות הגיע לבוצ'ץ' כשבוע לאחר ט' באב תר"ץ (שחל באותה שנה ביום 3 באוגוסט 1930), ואילו גיבורו הספרותי ובן-דמותו מגיע לעירו לאחר ראש השנה, בערב יום הכיפורים, ולא בשלהי קיטא. הכול מעיד שהסיפור ה"תיעודי", האישי וההגשי, מִשְׁרַת מטרה רעיונית-הגותית מתוכננת ומכולפלת מראש, המפגינה עושר סמנטי רב-רבדים וכורעת תחת עומס מכמניה של הסימבוליקה הלאומית. לא במקרה הפך עגנון את היוצרות: הרומן אֹרְחָה נטה ללון מסתיים בט' באב, תאריך המסמל את חורבן הבית האישי והלאומי גם יחד, ואילו גיבורו ובן-דמותו של שמואל הנביא

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

מגיע לעיר הולדתו שבגליציה בערב יום הכיפורים - תאריך המסמל את התשובה בכל משמעותה (ט' באב הוא גם תאריך הולדתו המוצהר של עגנון שהומצא מתוך מגמה מיתו-פואטית).

קביעתו של תאריך סמלי לאירוע ביוגרפי מכוון בחיים הפרטיים ובחיי האומה של גיבור אישי-לאומי היא תחבולה ספרותית שאותה יכול היה עגנון ללמוד מיל"ג ומביאליק. בשירו "אַשְׁקָא דְרִיִּסְפֶּק", למשל, תיאר יל"ג טרגדיה אישית קשה הפוקדת את אליפלט העגלון ושרה אשתו בחג הפסח בשל גורם זעיר וחסר ערך שהופך את עולמם ומחריב את ביתם: שני גרגירי שְׁעוּרִים שנמצאו בקֶדֶרֶת התבשיל גורמים לרב מחמיר לפסול את כל מאכלי החג שבישלה האישה הפשוטה, וכשבעלה הרעב בעל-העגלה מרים עליה את ידו, באים שוטרי הקהילה ומשליכים אותו לבית הסוהר. כך, למרבה האירוניה המרה, יוצאת שרה "לחופשי": היא משוחררת אמנם מבעלה המכה אותה באלימות, אך ביתה חָרַב וכל נטל הפרנסה יוטל מעתה על כתפיה הרפות. בסופה של הפואמה עומדת הגיבורה ביום תשעה באב בעזרת נשים ומקוננת על מַצְבֵּה במילים: "אַשְׁקָא דְרִיִּסְפֶּק חָרִיב בְּתָר / וְשָׁנֵי גְרַעֲיֵי שְׁעָרִים הֶחָרִיבוּ נְוִי!"; כלומר: על יתד של מרכבה חָרְבָה בֵּיתָה, ודי היה בשני גרעיני שעורה בתבשיל כדי שרב יוציא פסק-הלכה מחמיר ויביא לחורבן הבית, תרתי משמע. ברי, במעגל הרחב הפואמה "אַשְׁקָא דְרִיִּסְפֶּק" מתרחשת בין חג הפסח המסמל את היציאה לחופש מבית עבדים לבין ט' באב המסמל את חורבן הבית הלאומי וירידתה של "העגלה" פעם נוספת אל "עמק הבכא": אל שלוליות הרפש של הגלות. ברובד הליטרלי ה"פשוט" של השיר חורבן הבית של אליפלט ושרה, עלובי החיים, מתרחש בגלל עניין של מה בכך, ולמסקנה כזו חתר גם ביאליק באחדות מיצירותיו (כגון שירו "שירת", סיפורו "החצוצרה נתביישה" וסיפורו הגנון "פסח שני"). בעקבות יל"ג תיאר יהודים קשי-יום העושים כל מאמץ לחוג את השבת או את החג כהלכה, אך בשל גורם שרירותי וזעיר משתבשים חייהם לחלוטין והחג הופך עליהם לחָגָא. גם ביאליק העלה את מועד ההתרחשות ה"חגיגי" - את יום השבת או את חג הפסח - למעלת

סמל רב-אנפין, ועל רקעו צייר את צרתם של גיבוריו האומללים המאבדים בתוך הקדושה שנתחללה את אבי המשפחה או את בית המשפחה. ביצירות ביאליק ועגנון שהושפעו מיל"ג אין הסיפור הפרטיקולרי אלא רמז לסיפור לאומי בעל משמעות קולקטיבית מרחיקת לכת, והמועד החגיגי - יום השבת, חג הפסח, חג השבועות, או יום הכיפורים - אף הוא תערובת של מציאות ושל סמל.

למושג ה"תשובה" בלשון העברית הוראה כפולה ומכופלת, וכל הוראותיו מתממשות בפרקי האקספוזיציה של הרומן אורח נטה ללון: הוראה אחת עניינה 'חזרה', 'שיבה' (כבפסוקים "וְהָלַךְ מִדֵּי שָׁנָה בְּשָׁנָה וְסָבַב בֵּית-אֵל וְהִגְלָל וְהִמְצָפָה וְשָׁפַט אֶת-יִשְׂרָאֵל אֶת-כָּל-הַמְּקוֹמוֹת הָאֵלֶּה, וַתִּשְׁבְּתוּ הָרַמְתָּה כִּי-שָׁם בֵּיתוֹ וְשָׁם שָׁפַט אֶת-יִשְׂרָאֵל", שמואל א' ז, טז-יז); הוראה אחרת עניינה 'מענה', 'תגובה' (כבצירוף "שאלות ותשובות"); הוראה נוספת עניינה 'חרטה ונוחם על מעשה רע' (כבצירופים 'חזר בתשובה' ו'שערי תשובה'); והוראה רביעית עניינה 'תקופה' (כפסוק "וַיְהִי לְתִשְׁבַּת הַשָּׁנָה", שמואל ב' יא, א). גיבור הרומן אורח נטה ללון חוזר לעירו ביום שבו המתפללים בבית-הכנסת, והוא בכללם, מבקשים סליחה ומחילה על חטאיהם. הדרך לבית אבא והדרך לחיק האב שבשמים נפגשות ומתלכדות זו בזו. לפנינו תיאור אגליטי נוקב של חשבון נפש כולל באשר לדרכם של יהודי מזרח אירופה ומרכזה לאחר מלחמת העולם הראשונה העומדים פעם נוספת על פרשת דרכים ושאלת "לאן?" תלויה על שפתייהם.

את כל המשמעים הללו של התשובה המשוקעים בפרקי הפתיחה של אורח נטה ללון כבר כרך ביאליק בשנות מפנה המאה העשרים בשירו הקצר אך הטעון "בתשובתי", שבו תיאר בגוף ראשון יחיד את שיבתו המאוחרת לעיר ההולדת שממנה יצא לשוט במרחקים ואת פגישתו עם אותם צללי-אדם שנותרו בעיר ("תשובתו" זו של ביאליק מהדהדת ברומן של עגנון, אף מעניקה לו את תבניתו ואת אווירת הרפאים השוררת בו). ביאליק רמז בשיר זה לסיפורו של שמואל הנביא הן בכותרת "בתשובתי" (כאמור, על יסוד הפסוק "וַתִּשְׁבְּתוּ הָרַמְתָּה כִּי-שָׁם בֵּיתוֹ", שמואל א' ז, יז), אך גם בתיאור האישה האורגת-סורגת

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

פוזמקאות ש"פיה מלא אלה, קללה / ושפתיה תמיד נעות" על יסוד תיאורה של חנה, אם שמואל, המתפללת במקדש ו"רק שפתיה נעות" (שמואל א' א, יב). שירו הכמו-עממי של ביאליק הוא לאמתו של דבר כעין *danse macabre* [= מחולת המוות], המתאר שיבה הזויה לבית הילדות שבה נגזר על השב לביתו מדרך נדודיו להיפגש עם צללי העבר ולחולל אתם את מחולת המוות ("אבא, אחי, פחברתכם! / יחדו נרקב עד-נבאשה!").² גם עגנון והמספר בן-דמותו מגיעים לעיר ילדותם כדי להיפגש עם אותן דמויות רפאים בודדות שנתרו בעיר החרבה ולהרקידן ככעין *danse macabre* המשמש אות לבאות. ביאליק היה הראשון בספרות העברית שהעניק לשירי התשובה-השיבה מקום נכבד ביצירתו. השנים שבאו אחרי פרוצות 1881 עמדו בסימן "דרך תשובה" של המשכילים אל עמם ואל תרבותם, וביאליק נתן למוטיב השיבה המאוחרת מקום נכבד בשירתו: בשיריו הקנוניים "בתשובתי", "משוט במרחקים", "על סף בית-המדרש", "המתמיד", "תקוות עני", "הכניסיני תחת כנפך" ו"לפני ארון הספרים"; בשירו הלא-גמור "יונה החייט", בשיריו הגנוזים "על קבר אבות" ו"עומד אני ומפשפש"; בסיפורו "החצוצרה נתביישה", בשיר-הילדים "הנער ביער" ובאגדה "ספר בראשית" - ככולם לפנינו שיבתו-תשובתו של בן אובד שתעה במרחקים וחזר הביתה - לבית אבא-אימא ואל חיקה המגונן של מסורת אבותיו. ל"בתשובתי" של ביאליק קדם אמנם שיר השיבה של מרדכי-צבי מאנה "זיכרון אבותיי" ושני שירים נוסטלגיים ברוסית וביידיש מאת שמעון-שמואל פרוג, אך ביאליק הוא הראשון שהעמיד במרכז יצירתו את מוטיב ה-"Heimkehr" הידוע משירת היינה, והוא הראשון שהעניק לה גם משמעות לאומית קולקטיבית. כל נשכח כי שנות התשעים של המאה התשע-עשרה, שבהן החל לחבר את שיריו, היו תקופה של "דרך תשובה" של משכילים רבים שחזרו "הביתה", אל עמם ואל תרבותם הלאומית, וכן תחילתה של שיבה אל "הבית" ההיסטורי - לארץ-ישראל - בימי העלייה הראשונה. גם ברומן אורח נטה ללון מתוארת שיבתו-תשובתו של הסופר מן המרחקים לעירו הנגלית לעיניו כעיר של "ישני עפר" (כשמו של

שיר מוקדם של ביאליק, שפורסם אך לא נכלל בכל כתביו - שיר פנורמי המסייר בעיר שרוחה ניטלה ממנה ותושביה שרועים על משכבם, ספק במנוחת בטלה, ספק באפיסת כוחות, ספק בלי רוח חיים). מפרקי הפתיחה של הרומן העגנוני ניתן להבין שרבים מתושבי העיר שבוש מתו או נפצעו במלחמה ורבים מהנותרים כבר עזבוה. גם בין אותם מעטים שעדיין מתגוררים בה יש מי שמבקשים לעזובה, שפן - למרבה האירוניה המרה - דווקא בעיר הולדתם מלאך המוות מרחף על ראשיהם. גיבורנו מנסה לכונן מחדש את בית-המדרש הישן ולבוא בחברת אָחיו משכבר הימים, אך ניסיונו עולה בתוהו, והוא נאלץ להודות שימיו המפוארים של בית-המדרש הישן חלפו-עברו להם וכי יש לחפש פתרונות אחרים לליכודה של האומה.

בבואו לעירו המסופר מסייר בין החורבנות שנותרו בה מימי מלחמת העולם הראשונה, והוא בבחינת עד המתעד את הניסיונות הנואשים של שארית הפלטה לשקם את החיים שנשתבשו ונהרסו ולהחזירם למסלול הנכון. ואולם נרמז שהכוס טרם מלאה וכי המר מכול עוד צפוי לה לעיר זו שהייתה פעם עיר ואם בישראל. עתידה של העיר נרמז מן הכותרת אֶרֶץ נֹטָה ללון המשולבת בתפילתו של הנביא ירמיהו ה' שלא יזנח את עמו בעת צרה: "מִקֹּה יִשְׂרָאֵל מוֹשִׁיעוּ בְּעַת צָרָה לְמָה תִּהְיֶה כְּגַר בְּאַרְץ וּכְאֶרֶץ נֹטָה לָלוֹן. לְמָה תִּהְיֶה כְּאִישׁ נִדְהָם, כְּגִבּוֹר לֹא-יִכָּל לְהוֹשִׁיעַ. וְאַתָּה בְּקִרְבָּנוּ ה' וְשִׁמְךָ עָלֵינוּ נִקְרָא אֶל-תַּנְחֲנוּ" (ירמיה יד, ח-ט). תשובת האל לנביא אינה מאחרת לבוא, ואתה מגיעה בשורת הכיליון שימיט האל על עמו: "אֶל-תִּתְפַּלֵּל בְּעַד-הָעַם הַזֶּה לְטוֹבָה. כִּי יִצְמוּ אֵינִי שִׁמְעֵ אֶל-רִנָּתָם וְכִי יַעֲלוּ עֲלֶיהָ וּמְנַחָה אֵינִי רֹצֵם: כִּי בַחֲרֵב וּבְרַעַב וּבְדִבְרֵ אֲנֹכִי מְכַלָּה אוֹתָם" (שם, יא-יב). ובהמשך, למען ידע הנביא כי אפסה התקווה להציל את העם מן הרעה שתבוא עליו, אומר ה' לירמיהו שגם אילו באו לפניו המנהיגים משה ושמואל, מראשוני הנביאים בישראל, בבקשה להמתיק את הדין, תחניתם לא הייתה נענית: "וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי אִם-יַעֲמֹד מֹשֶׁה וְשִׁמְוֵאל לְפָנַי אֵין נִפְשִׁי אֶל-הָעָם הַזֶּה שְׁלַח מַעַל-פָּנַי וַיִּצְאוּ. וְהָיָה כִּי-יֹאמְרוּ אֵלַיךָ אָנָּה נִצָּא וְאִמְרָת אֱלֹהֵיהֶם כֹּה-אָמַר ה': אֲשֶׁר לְמוֹת לְמוֹת וְאֲשֶׁר

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

לְחָרֵב לְחָרֵב וְאֲשֶׁר לְרָעַב לְרָעַב וְאֲשֶׁר לְשָׁבִי לְשָׁבִי" (שם טו, א-ב). מן הכותרת אֲרַחַּ נטה ללון נרמז אפוא שגורלם של אנשי העיר כבר נגזר, לדין ולא לחסד, ולא יועילו התפילות והתחזינות שהם עורכים בבית-הכנסת ביום הכיפורים. גם תשובתו תרתי משמע של שמואל הסופר (פְּבֹאֲתוֹ הַמּוֹדְרֵנִית של הנביא) לא תמתיק את הדין; כִּלְהַ ונחרצה מעם ה' להחריב את העיר ולשלוח את תושביה איש איש לגורלו המר. ניתן לומר שעגנון השמיע כאן נבואת זעם ותוכחה בדבר עתידו של העם, כשם שביאליק אמר לאחר שִׁרְפַת הַסְּפָרִים בברלין במאי 1933 שחשרת העבים הנקשרת מעל אירופה כולה מעידה ששחיטת היהודים בוא תבוא, ואף ביתר שאת מאשר בפרעות של שנות מְפַנָּה המאה או במלחמת העולם הראשונה. כשביקש ממנו מרדכי אהרנפרייז, שעמד בשנות השלושים בראש ביטאון יהודי-שוודי, להעלות את תחזיותיו על עתיד העם, ענה ביאליק לעורך: "מיום שִׁחְרַב בית הַמִּקְדָּשׁ נִיתְנָה הַנְּבֹאָה לַתִּינוּקוֹת וְלִשְׁוֹטִים [...] איני יכול משום כך לנבא עתידות. אין לי אלא מה שעִינֵי רואות: היהדות שבכל הגולה, ולא רק זו שבגרמניה, עומדת על סף הַפְּלִיָּה. היהדות שבארץ-ישראל, כלומר הקומץ הקטן, שארית הפְּלִטָּה - עומדת על סף התחייה וההתחדשות. המסקנה מובנת מאליה [...] המציאות היהודית בגולה של עכשיו - היא אָבֵדוֹן וּכְלִיָּה. ומי עיוור ולא יראה זאת - יִמָּק בעיוורונו" (איגרות ביאליק, כרך ה, עמ' שז).

תמונה של עיר ומלואה, שאחדים מגיבוריה מופיעים גם בסיפוריו האחרים של הסופר-המתעז, יכול היה עגנון למצוא במכלול יצירות שחיבר בלזק תחת הכותרת הקומדיה האנושית. שמו של המכלול הבלזקי רומז ליצירתו הגלֹפְּלִית של דנטה הקומדיה האלוהית, הפורשת בלשון "אני" את מסעו של המשורר דרך שלושת מדורי גיהנום (התופת, טור הטוֹהֵר והעדן) - מסע המסתיים בחג הפסחא של שנת 1300. כאשר נשלח ביאליק לאחר פסח 1903 לקישינב לתעד את הפְּרָעוֹת, הוא חיבר את שירו "בעיר ההרְגָה" כיצירה המתארת את ייסורי התופת שעברו עליו בכתובה על ייסורי התופת שבמציאות. הירידה אל הַשְּׂאֹל וההליכה בְּגֵיא צלמוות

נרמזות מפותרת השיה, המעלה את זכר הצירוף המקראי היחידאי "גיא ההרָגה", המשובץ בשתי נבואות מקבילות, זהות כמעט, בספר ירמיה, ככינוי אסכטולוגי איום ונורא, שבו עתידים הפגרים להיות מושלכים בגיא בן-הנֶם למאכל לעוף השמים ולחייית הארץ (ירמיה ז, לב; שם יט, ו). מסעו של המשורר-הנביא לעיר ההרָגה בעקבות מילות ההזמנה של דובר נעלם בפתח השיר הקוראות לו לאזור עוז ולשאת בעול השליחות ("קום לך-לך אֶל עיר ההרָגה") כמוהו כירידתו של דנטה אל התופת בעקבות וירגיליוס, ששימש לו מורה דרך ומנחה בעולמות התחתונים.³ ראוי לזכור ולהזכיר כי מסע אל התופת, או סיור בְּשָׂאֹל, בעקבות דמות בקיאה ומנוסה המנחה את המסייר בדרך הילוכו ומאלפת אותו בינה הוא מוטיב נפוץ באגדות העמים, ובכלל זה במדרשי חז"ל ובספרים החיצוניים.

עגנון הלך אפוא במסעו אל שבוש ואל צללי עברה בעקבות חז"ל, דנטה, בלוק, וביאליק גם יחד. את תפקיד "וירגיליוס" המוליך את דנטה אל התופת, ועובר אֶתוּ מְמַדוּר לַמְדוּד, ממלא בספרו של עגנון האַפִּיקוּרס קטוע הרגל דניאל ב"ח, המוליך את המסַפֵּר אל בית המלון דרך העיר החרֶבָה לַמַּחְצָה, שרבים מתושביה כבר עֲזָבוּהָ, או מתכוונים לְעֻזְבָּה בזמן הקרוב. למעשה, השיטוט בין מדורי שָׂאֹל מתרמז בראש וראשונה מן התבנית הַרְטוּרִית שבבסיס הסיפור: דובר עתיר ניסיון, המשמש לו לסופר כעֵיִן מְנַטוּר, שרגל העץ שלו מְקַנָּה לו אופי מסתורי ודְמוּנִי, והוא מוליכו מאתר לאתר, מחזיון לחזיון.⁴ כל האפשרויות לְפָרֵשׁ את שמו של דניאל ב"ח (בן-חורין? בן-חזן? בית חדש?) נרמזות בפרקי הפתיחה של הספר, אך גם מוארות בהם באור אירוני: אביו של דניאל ב"ח אכן היה אמנם חזן, אך הבן התפקר וכבר אינו פוקד את בית-הכנסת; דניאל ב"ח החילוני אכן חופשי ממצוות, כמו קרובו ירוחם חופשי, ויאה לו השם בן-חורין, אך ניכר שמורא שמים עדיין שוֹרָה עליו שעה שהוא מזהיר את רעהו שלא לאַחֵר לסעודה המפסקת ושלא להרגיז את אלוהים ביום הכיפורים (הוא עושה כן אמנם בחביבות מחויכת, אך בכל בדיחה יש גם גרעין של אמת); דניאל ב"ח היה רוצה לבנות לעצמו בית חדש, אך אין הוא יכול

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

לעשות כן כי מצבו הכלכלי בכי-רע. אלמלא תואר דניאל ב"ח כגבר גבוה וקטוע רגל, שהסתכן במעשים פליליים, היינו מסתכנים ואומרים ששמו Bach הנשמע כשם גרמני (או כשם יהודי ממרחב התרבות הגרמני) הוא גם ראשי-תיבות של שמו של המשורר הלאומי: ביאליק חיים. כשם שביאליק נזקק ל"וירגיליוס" שידריך אותו ברחובותיה השוממים של עיר ההרגה, כך נזקק עגנון בבוצ'ץ' לידו המנחה של ביאליק, ששירו "בעיר ההרגה" שימש לו מודל. ובמחשבה שנייה, הצגתו של ביאליק כאדם גבוה מצויה אצל עגנון במספד שחיבר על ביאליק (מספד שלא הושמע, ונכלל בספרו מעצמי אל עצמי, עמ' 203 - 205). כאן אמר עגנון: "זכורים אתם כשהיה עומד ודורש לפני הציבור ומפרש דברי אלקים חיים, פעמים שהיה מגביה את המשקפיים מעיניו ומשימם על מצחו היו שתי עיניו מאירות באור פני חיים ומצחו היה מבהיק מאור של מעלה, ולא ידע כי קרן עור פניו. ואף הוא היה מתגבה ועולה ממש רואים היו בחוש שנעשה גבוה בראש אחד".

בסיפור מאוחר של ביאליק - "איש הסיפון" (1931) - מתואר טיפוס נקלה, ימאי סקנדינבי העוסק בהברחות ("קונטרבנדה"), וכלו כבואה מעוקמת ומסורסת של הוויקינג ושל אידאל "האדם העליון" הארי, אך גם האלטר אָגו של המשורר העברי האליטיסטי הנוסע באנייה מנמל יפו לנמל מרסיי. כל תופעה בסיפור זה של ביאליק היא בעצם *simulacrum* של תופעה מפוארת שאיבדה הגדולה שהייתה מנת חלקה בעבר הרחוק. כזה הוא גם דניאל ב"ח המוצג כאדם נקלה היורד מדְחֵי אל דְחֵי שפל עיסוקיו בהברחת סחורות: במקום שישולמו לו פיצויים על תאונת הרכבת שבעטֵיה נכרתה רגלו, הוטלו עליו קנסות כי סחורה אסורה ומוברחת נמצאה על גופו. הסכרין שניסה דניאל ב"ח להבריא - תחליף מעבדתי דל שהומצא בשנות מפנה המאה העשרים - מלמד על כך שכל דבר הנזכר במהלך ביקורו של המספר בשבוס אינו אלא אימטיציה - חיקוי או תחליף - של תופעה כלשהי שעברה תהליך של פחות או של הסתאבות במעבר מן העולם הישן אל העולם החדש. אפילו

המפתח המשוכפל שניתן למספר חֲלָף המפתח האבוד אינו אלא תחליף זול של המפתח הישן, ומכל מקום הוא קל ופחות בערכו מן המפתח המקורי. רוב ה-*simulacra* הללו הנוכחים באוֹרֶךְ נטה ללון הם תחליפים זולים, מעשי ידי אדם, לגרסה המקורית, מעשי ידי הבורא (כגון יד מגומי או רגל מעץ). ובמאמר מוסגר: רגעי פגישתו של הדובר עם עירו ברומן אוֹרֶךְ נטה ללון דומים לרגעי הפרדה של הדובר מן המלון ברחוב הפסיונים שבמערב ברלין בפתח הנובלה העגנונית עד הנה. גם ברומן וגם בנובלה הדובר עומד בבית הנתיבות המלא בעלי מום שאיבריהם הוחלפו במיני פרוטזות ותחליפים למיניהם. למרבה האבסורד, את התמונה הפנטסמגורית הזאת שאל עגנון, כפי שנראה, משיר-ילדים ביאליקאי.

כמו בקומדיה האנושית של בלזק גם באוֹרֶךְ נטה ללון צצות לא פעם בצדי הדרך, כמו באקראי, דמויות המופרות לקורא מיצירותיו האחרות של עגנון, כגון ד"ר קופה מילך, שעתידי היה למלא את תפקיד הפרוטגוניסט בסיפורו של עגנון "הרופא וגרושתו" (1941). נזכרת כאן כבדרך-אגב גם בלומה נאכט, גיבורת הרומן סיפור פשוט (1935), וכן דמויות נוספות מיצירתו רבת הפנים של עגנון.⁵ כך, למשל, מתגלה לקורא כי מיכאל הרטמן, גיבור הסיפור "פנים אחרות" (גרסה מוקדמת 1932; גרסה מאוחרת 1941), שגירש את אשתו, אם בנותיו, הצליח להחזירה אליו ולכונן אתה חיים חדשים: "מה שאירע להרטמן אירע לך. הרטמן זה, מיהו? אמרתי לו: אדם אחד יש, הרטמן שמו, יום אחד נתן גט לאשתו וכשיצאו מבית הרב נכנסה בו אהבתה והחזירה" (אוֹרֶךְ נטה ללון, עמ' שצ"ב). את התחבולה הבלזקית הזאת של הדמויות החוזרות בסיפורים אחדים, פעם כדמות ראשית ופעם כדמות מינורית, יכול היה עגנון ללמוד מביאליק, שהיה הראשון שנדרש לה בספרות העברית.

פגישתו של המספר עם דניאל ב"ח, שהופך להיות ה"ןירגיליוס" שלו ומובילו ברחובות בניווה המודרנית העומדת לפני חורבנה, מלמדת על דרכו של עגנון בבניית סיפוריו. לא אחת פָּנה עגנון את סיפורו על בסיס סיפור של חז"ל ששימש לו "קרש קפיצה"

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

וקטליזטור לתיאור החיים המודרניים. בכך הלך בעקבות עצתו של ביאליק, שהמליץ לסופרי זמנו לקחת את סיפוריהם השלדיים של חז"ל, אפילו הם כלואים בתוך הלכות יבשות וגרומות, להרחיבם ולצקת לתוכם תכנים עדכניים ומודרניים (במאמרו "משנה לעם" ובמאמרו "הלכה ואגדה").

המפגש בין המספר לבין דניאל ב"ח בפרק הראשון של אורח נטה ללון מבוסס על המפגש בין ר' מאיר לרבו, אלישע בן אבויה. דניאל ב"ח דואג שהמספר לא יחמיץ את הסעודה המפסקת ומאחל לו גמר חתימה טובה. המספר עונה לו "וכן למר", אך דניאל ב"ח עונה שזוהי ברכת שווא כי הוא עצמו כבר אינו מאמין בכוחו של יום הכיפורים להיטיב או להרע. בסיפור התלמודי אלישע מחלל את השבת, אך מזהיר את תלמידו לבל ייגרם לו חילול שבת, וכשהתלמיד רומז לרבו לחזור בתשובה, אלישע עונה לתלמידו שאין הדבר אפשרי מבחינתו:

תנו רבנן

מעשה באחר (=אלישע בן אבויה לאחר שיצא לתרבות רעה) שהיה רוכב על הסוס בשבת, והיה רבי מאיר מהלך אחריו ללמוד תורה מפיו.

אמר לו: מאיר, חזור לאחריך, שכבר שיערתי בעקבי סוסי עד כאן תחום שבת.

אמר ליה: אף אתה חזור כך!

אמר ליה: ולא כבר אמרתי לך: כבר שמעתי מאחורי הפרגוד שובו בנים שובבים - חוץ מאחר? (בבלי חגיגה טו ע"א).⁶

באמצעות אזורו של הסיפור התלמודי רמז עגנון לקוראיו שכבר היו תקופות של חורבן בתולדות עם ישראל, אשר גרמו לאישים גדולים כדוגמת אלישע בן אבויה לעזוב את עמם ולחבור לאויביו, כשם שיש במאה העשרים יהודים החוברים אל השלטונות העריצים בברית-המועצות, שאינם מיטיבים עם בני עמם, אם לנקוט לשון המעטה. גם את התחבולה הזאת - הרחבה של סיפור תלמודי והפיכתו לסיפור מודרני בתכלית - יכול היה עגנון ללמוד מביאליק. כך, למשל, קוראי

הסיפור "ספיח" ובו תיאורו של תינוק הנפוח מרעב ומיניקתו צמוקת הדדים יוכל לגלות שלפניו גלגול כמו-רְאליסטי של המוטיב מאגדות חז"ל על אותו "תינוק שהיה תפוח ומוטל באשפה" (סנהדרין סג ע"ב), שאליהו הנביא לימדו "קריאת שמע" (סיפור שמתרמז כבר בשירו המוקדם של ביאליק "הרהורי לילה"). ביאליק ראה באגדות חז"ל חומר גלם נפלא לסיפורים מודרניים.

אך לא רק סיפורי המקרא ומדרשי חז"ל שזורים בין דפי הרומן אֹרֶךְ נטה ללון. עגנון "מתכתב" בו גם עם הספרות העברית החדשה, ובמיוחד עם יל"ג וביאליק, שבעצמם הציגו לפני קוראיהם יצירות רב-רובדיות, המורכבות בעת ובעונה אחת מכל רכדיה של הספרות - הקדומים והקונטמפורניים. כך, למשל, רישומה של הפואמה "קוצו של יוד", המתארת את חורבנה של האימפריה הכלכלית של תּפּה, אביה של בת-שוע - אימפריה שהחזיקה בימי גדולתה בית מלון, אורוות סוסים ומרכבות. ניפר ברומן אֹרֶךְ נטה ללון (1939) המבוסס כאמור במישוריו הגלויים על ביקורו של עגנון בעירו בשנת 1930, לאחר שפיתו הירושלמי נחרב בפרעות תרפ"ט, ובו מתוארת שבוש-בוץ' במצב של "בין הרשויות": מצד אחד, העיר מלאה בסימנים של הרס וחורבן בעקבות מלחמת העולם הראשונה; מצד שני, רבים מאנשיה מנסים לשקם את עצמם: פּקיד תחנת הרכבת כבר התקין לעצמו יד שמאל מגומי חֶלֶף היד שנקטעה לו בזמן המלחמה; דניאל ב"ח מהלך ברגל ימין מעץ, והגרושה שחזרה אחרי המלחמה לעיר לא מצאה בה אלא את הבית שהניח לה אביה, וכדי להתפרנס ולפרנס את שלוש בנותיה עשתה ממנו בית-מלון שהידרדר והיה לבית קלון.

אכן, בין ניסיונות ה"תיקון" שעורכים אנשי העיר לאחר המלחמה אשר משבשים את המציאות בשבוש יותר ויותר בולט במיוחד סיפורה של הגרושה שכמעט הייתה לעגונה. מתוך תחבולת הישרדות נאלצה הגרושה, שארבע בנות נשאר תלויות לה על צווארה, לפתוח בית-מלון. צורכי הפרנסה שהאמירו והכבידו עליה גרמו שבית-מלון זה הידרדר עד מהרה והיה כאמור לבית בושת. חֶיברו של המספר מתרה בו שלא יסור אל בית-המלון של הגרושה, ומגולל לפניו את תולדותיה:

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

כשחזרה העלובה אחר המלחמה לעיר לא מצאה אלא בית זה שהניח לה אביה. עמדה ועשתה לה מלון אורחים והייתה מתפרנסת ממנו, היא וארבע בנותיה. משרבתה צרת הפרנסה פסקה מלדקדק באורחיה ונעשה ביתה בית כינוס לעוברי עברה. אשתו של ר' חיים, מופלג בתורה וביראה, שהיה ראוי לשמש ברבנות, אוי מה עלתה לה. - והיכן רבי חיים? - רבי חיים היכן הוא? אצל הרוסים בשביה. נטלו אותו והוליכוהו לקצה ארץ רוסיא, ואין אנו יודעים אם הוא חי ואם הוא מת, שכל הימים לא שמענו עליו כלום, חוץ מאותו היום ששלח גט לאשתו שלא תהא עגונה כל ימיה.

קטע זה בנוי ללא ספק על יצירת יל"ג בתיווכה של יצירת ביאליק שהושפעה ממנה. במקום העשיר ר' חפה בעל מלון אורחים, בית דואר ואורות סוסים, שהתרושש עד כי "רק סוסים ארבעה בארוה נשארו", כאן לפנינו אישה שהגיעה לפת לחם, היא וארבע בנות הזקוקות לקורת-גג ולאוכל. במקום השאלה של יל"ג: "אב לילדיה - ואביהם איהו? / אולי בדמי ימיו המות פרתו? [...]. או אולי חסר-לב שב בית אביהו / ולאשה פזאת נתן ספר-פרייתות?", כאן שואל עגנון במקביל וברטוריקה דומה: "והיכן רבי חיים? - רבי חיים היכן הוא?", ומספר כי ר' חיים נתן לאשתו גט, כלומר ספר כריתות, כי רצה לחסוך מאשתו את גורלה המר של עגונה.

הלכה, במקום סיפור על בעל שנדד לקצה מערב ומשם התכוון לשים פניו לאמריקה, כאן לפנינו סיפור על בעל שנחטף ונכלא בקצה מזרח, אצל הרוסים. ברומן של עגנון הגט לא נפסל ונמנעה מבעוד מועד הטרגדיה של העגינות. ואולם איש אינו יודע בשלב זה מה עלה בגורלו של ר' חיים, ועל כן אשתו קרויה "הגרשה" (ולא "האלמנה"). אף-על-פי-כן הטרגדיה לא נמנעה כלל וכלל: כמו בסיפורו "והיה העקוב למישור" סיפר כאן עגנון את סיפורה של אישה שלא נעגנה, כי אם נשארה חופשייה לעשות כרצונה. ואולם, מעל לסיפור מרחפת השאלה: "האם החופש היטיב עם הגרשה?", כשם שעגנון שואל בלי מילים: האם החופש היטיב עם ירוחם חופשי? אפשר שעגנון השתמש

במילה "חופשי" בהוראה המקובלת, שהרי לפנינו יהודי חדש - חילוני ומודרני; אפשר שהוא השתמש בה בהוראה פז'ורטיבית, כבצירוף המקראי "בית הַחֶפְשִׁית" (מלכים ב' טו, ה; דברי-הימים ב' כו, כא) המציין מקום שבו כלאו את המצורעים והרחיקים מן המחנה (ולפי פירוש רש"י: "בבית הַחֶפְשִׁית - עשה לו בית בבית הקברות, כמה דאת אמר [תהלים פח] 'במתים חפשיי)').

ידוע הציווי המקראי שלפיו אם אדם רואה "אִשָּׁת יַפֶּת-תְּאֵר" עליו לשאתה לאישה או לשלחה לַחֹפְשִׁי, אך לא להתעמר או להתעלל בה, כאמור בפרשת "כי תצא". והנה, פאָבי מגלה שלא יוכל לשאת לאישה את בת-שוע ושעליו לשלחה לחופשי, אך האם היא אישה משוחררת?! בת-שוע תוסיף להיות שבויה בידי הרבנים עד סוף ימיה, והם יוסיפו להתעמר בה עד בוא חליפתה. גם הגרושה בסיפור שלפנינו משוחררת, אך השחרור מִפְּחַד גורל העגינות לא פתר את בעיותיה. החופש הגמור לא היטיב עמה ועם בנותיה, שפן אדם זקוק לרסן, לחוקים ולמסגרות.

אשת ר' חיים הידרדרה אפוא מעמדתה המכובדת של אשת תלמיד-חכם למַצְבָּה הבזוי של בעלת בית-מלון מפוקפק, שהבריות הוציאו לו שם רע והם ממליצים לחבריהם להדיד רגליהם ממנו. לפנינו עיר המנסה בכל כוחה לעבור תהליך של שִׁיקוּם, אך זה שלפנינו נערך תוך כדי תהליך דִּגְנָרְטִיבִי העובר על העיר ועל יושביה. המצב בעיר הולך ומידרדר, ללא תהליכי קונסולידציה ואיחוי. אחרי התפילה בבית-הכנסת ביום כיפור כל אחד נשמט לביתו, והמתפללים אינם נשארים במקום בחברותא. בית-הכנסת שהיה פעם מואר באור יקרות, וכיום - משנתמעטו המתפללים נתמעט האור וזוהרו של הבית ניטל ממנו - מתואר כמקום נוֹגָה ומדכא.

בעבר היו על הטליתות עטרות של כסף שהוסיפו על האור ששרר בבית, ועתה נתמעטו העטרות, כי בעליהן מְכַרְזֵן או הפקידון בבית העבוט, וקָדַר אורו של בית-הכנסת. תיאור זה מבוסס על תיאורו של י"ג ב"קוצו של יוד": "מַעַל הַטְּלִית הָעֶטְרָה הַסְּרָתָם / וּבִתֵּי-הַכֶּסֶף מְכִיס הַתְּפִלִּין, / וּבְכֶסֶף נִמְאָס לְצוּרָה מְכַרְתָּם!". כאן וכאן

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

לפנינו התרוששות והידלדלות, אגב ניסיון נואש וחסר-סיכוי לשמר את תפארת העבר ולהחזיר עטרה ליושנה. האור הממשי שנידלדל ואור התורה שדעך מתמזגים כאן זה בזה והופכים למקשה אחת. ההבדל העמוק בין עגנון ליל"ג הוא שיל"ג ידע במי לתלות את קולר האשמה, ואילו עגנון רומז שהגורל היהודי הוא גורל עגום שאין ממנו מנוס. לא המסד הרבני אטום-הלב אשם בו, כי אם כוחות שאין לו לעם שליטה עליהם. בהתחשב בכך שהרומן נכתב לאחר חזרתו של עגנון בתשובה, שאלת השכר והעונש הופכת לעניין מרכזי וחשוב: בנבואתו הקשה של ירמיהו שממנה נטל עגנון את שם הרומן אורח נטה ללון, החזות הקשה מנומקת בחטאיו של העם. כאן לא נזכר כל חטא שבגללו נחרץ גורלם של העיר ושל תושביה. האם גם לאחר החזרה בתשובה נשאר יחסו של עגנון להשגחה האלוהית יחס מסופק ומלא סתירות? תיק"ו.

על הסתאבותם של דברים שהיו פעם מקודשים נאמר בפרק השלישי: "מה טעם מתפללים בלא טלית. נתאנח אחד ואמה, לא הספקנו ליקח לנו טליתות חדשות. שאלתי ואמרתי, והישנות היכן הן? היכן הן? וכי יודע אני היכן הן? או שעלו לרקיע באש או שעשאו ממצעות לזונות" (אורח נטה ללון, עמ' 15). תערוכת הקודש והסיאוב מבוססת כמדומה על התיאור שבשירו של ביאליק "היה ערב הקיץ": "ובנות ליליות זכות שזורות מזורות בלבנה / חוטי כסף מזוירים, / והן ארבות פסות אחת לכהנים גדולים / ולמגדלי חזירים. [...]'הפוככים הצנועים, מהרו צאתכם מלמעלה, / והקדשות מתחת!". היהודי שבעבר השליך את יהבו על אל עליון, עתה עם אבדן האמונה כבר אינו יודע להבחין בין קדושה לקדשה.

סחר נשים יהודיות לשם הורדתן לינות לא היה בבחינת תופעה יוצאת דופן בין שתי מלחמות העולם, וביאליק נתן לתופעה המבישה והמצערת הזאת של פיחות במעמד האישה ביטוי הומוריסטי בשיר-העם שלו "פלוגי יש לו": "פלוגי יש-לו אוצרות קרח, / עֶשֶׂר מִפּוֹת לְאֶלְמוֹנֵי, / לְשִׁכְנֵתְנוּ דְבוֹרָה אֵין / כִּי אִם-אֶחָל תְּבַנִּית קוֹ, / וּבִקֵּן שֵׁשׁ יוֹנִים. // אַחַת שְׁחָרָה, אַחַת שְׁחוּמָה, / אַחַת - יֵשׁ בְּלִחְיָה גִנְמָה, / אַחַת

ואחת - דם נאש! / מי לא-יאהב כל-השש - / גלם הוא או סומא.//
פלוני יש-לו זין קונדיטון, / ולא־למוני קלפת בצל, / אך אם-תתאן כוס
של י"ש / עם צפיהיות בדבש - / לך אל-דבורה, עצל! // ביתה קטן,
צח ונקי, / תזרח צלחית, נוצץ מחם, / מפה זכה, שמלות שש, / רקיקי
דבש עם עיני אש - / יחד יתנו ריחם. // אלה נשים יש לשלמה, / לי
העלוב 'קלפה' אחת - / אל-נא יחשב אל לי חטא, / לילה אל בית
דבורה אט / ואשבע מלא כף-נחת. // אך יראוני ידבקוני / יונים שש
בתרועת שמחה: / זו על-כתף, זו על-גב, / יד והגל ערב רב - / והאם
כף תמחא". לכאורה לפנינו סיפור אידילי על אישה אינאלית המגדלת
שש בנות בכוחות עצמה, ועם זאת מארחת את שכניה ומכבדת אותם
בית מן המחם ובריקי דבש. גם בנותיה מקבלות את האורחים בסבר
פנים יפות, מחבקות ומנשקות אותם בשמחה גלויה. קריאה תמימה
פחות תראה בקן היונים בית קלון, ובו שש צעירות עם "עיני אש"
המקבלות את "האורח" שבא לרדות מדבשן (הדובר אף ממליץ לרעהו
לעזוב בבית את האישה ולסור אל ביתה ה"צח" וה"נקי" של דבורה
- ה"madame" החרוזה והאֶסְרִיבִּית). ביאליק, ובעקבותיו עגנון,
הראה אילו תופעות דגנרטיביות הולידו הזמנים המודרניים, וכי היה
עדיף מצבה של האישה בתקופה שבה הייתה כלואה בדלת אמותיה
(בחינת "כל-כבודה בת-מלך פנימה" (תהלים מה, יד) ממצבה בעת
החדשה, המתירנית, שעה ש"מנהג חדש בא למדינה" ונשים נאלצות
למכור את בשרן לכל דורש. עגנון מראה שהאישה ניצלה אמנם מן
הענינות, אך לא ניצלה מן החרפה. בנותיה של "הגרובה" כבר לא
תזכינה להקים בית בישראל שהרי הקהילה כבר הוציאה את דיבתן
רעה, וכך נגזר דינן לחרפת עולמים. הדובר בשיר-העם של ביאליק
ממליץ לחברו לסור אל ביתה של דבורה, ואילו כאן חבריו של המספר
מזהירים אותו לבל יסור אל ביתה של הגרובה. כאן וכאן בית מלא
בנות, המחכות לבואו של ה"אורח".⁷

בדרכים שונות הראה אפוא עגנון שהטרגדיה היהודית פושטת
צורה ולובשת צורה, ואחת היא אם הרבנים מקלים או מחמירים
בדין של עגנות. גם הקלה עלולה להביא בעקבותיה טרגדיה נוראה,

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

כמסופר בסיפור "והיה העקוב למישור". הפקדת "גט על תנאי" כבמקרה של ר' חיים הקלה על האישה להשתחרר מבעלה, שגורלו לוט בערפל, אך לא הצילה אותה מגורל אכזר. כוחות גדולים יותר חורצים את הגורל היהודי: לפנינו אישה יהודייה שאירועי ההיסטוריה העולמית גרמו לכך שתאלץ להעלים עין מן הנעשה בבית-המלון שבבעלותה, וכך נחרץ גורלה בחברה היהודית. במילים אחרות, גם אישה משוחררת כדוגמת "הגרושה" ברומן אֹרְחַ נטה ללון, שניצלה מגורל של עגונה, נכבלת בסופו של דבר בכבליו של המוסר החברתי, ואפשר שגורלה רע מגורלה של אישה עגונה. בלי מילים נאמר כאן מכל עבר שאין מזל לישראל, וכי כל בחירה בדילמות הניצבות לפני האומה היא בבחינת "אוי לי מיצרי ואוי לי מיוצרי".

לאורך עלילת הרומן אֹרְחַ נטה ללון רָמז עגנון לקוראיו יותר מפעם אחת שהטְרָגדיה של בת-שוע היא אך פֶּן אחד של הטְרָגדיה היהודית רבת-הפנים, הנובעת מעיוותי החיים של "רחוב היהודים" (דיני אישות מיושנים שאבד עליהם כלח, מערכת חינוך מיושנת ולא מאוזנת, הִדְרָת הבנות ממערכת החינוך, נישואי קטינים, ועוד ועוד). ב"פרק חמישה ועשרים" מסופר על בחור שהפליא בדרשותיו את לב שומעיו, והגביר הַשִּׂיא לו את בתו היחידה. נתקנאה בו כל העיר, אך הקנאה לא ארכה, כשם שלא ארכה שמחתו של העשיר. יום לאחר החופה באה אישה מן הכפר וצעקה שהחתן אינו אלא בעלה שנטש אותה, וכך הופיעו בכל יום נשים נוספות עד שהתברר שמדובר בנוכל שעִיגן נשים הַרְבֵּה. נתיירא הגבירה הניח את עסקיו "והלך לבקש אותו שיתן לה גט ולא תהא עגונה כל ימיה".

ממש כבשירו של יל"ג "קוצו של יוד" גם כאן לפנינו גביר המתפעל מדרשתו של תלמיד-חכם, ולוקח אותו לחתן לבתו היחידה היפה והענוגה. ממש כבשירו של יל"ג לפנינו מציאות שבה נתהפכו תפקידי הגבר והאישה ומראה הנשים הולך ומתנוול: כמו בת-שוע, גיבורתו של יל"ג, האישה בת הזמן החדש הופכת מבת מלכים יפה ועדינה לשפחה שפְּנִיָה השחירו כשולי הקִדְרָה: "שלא כנשים של עכשיו נשים קודם לימות המלחמה. נשים של עכשיו אין להן לא

קורט דם בפניהן ולא חלב בדדיהן [...] כשהיו שרי חילותיו של הקיסר באים לעשות אימונים של מלחמה [...] והיו יוצאים לעיר ורואים את בנות ישראל, היו משתחווים לפניהן ואומרים, בנות מלכים אנו עבדיכן. וכשבאה המלחמה נטלו את הזכרים ליהרג במלחמה ונשים שהיו דומות לבנות מלכים השחירו פניהן על פת לחם". והרי לנו גלגול מודרני של סיפורה של בת-שוע, ששמה מעיד עליה כי היא בת שועים ומלכים, אך יל"ג מוריד אותה מדיוטא לדיוטא ומביאה עד פת לחם ועד שהשחירו פְּנֵיהָ כשולי הקַדְרָה.

בספרי ש"י עולמות: ריבוי פנים ביצירת עגנון (2011) הראיתי כי עגנון הרבה להעמיד ביצירותיו מצבים תלויי אינטרפרטציה שלא קל להעניק להם פירוש ברור וחד-ערכי.⁸ את התופעה כיניתי בשם "סיפור של מצבי תיק"ו" (תשבי יתרץ קושיות ובעיות), כדי להדגיש את הדיסאוריינטציה שאליה נקלע הקורא. האם צדקה צירל כשהשיאה את בְּנָה לבת עשירים מפונקת ולא למשרתת חרוצה ומוכשרת? האם היה עליה לענות אמן על אהבתם הטבעית של הירשל ובלומה שנמשכו זה לזה מתוך אהבת נעורים? האם היטיבו הוריו של הירשל כשהפקידו את בנם ביד מטפל שעזר לו להתכחש לאהבתו ולחזור אל חיקה החמים והחונק של משפחתו? תיק"ו. קשה להכריע בין האופציות, כי אין מדובר בניגודים בִּינָרִיִּים של "שחור-לבן", אלא בחלופות מנוגדות שלכל אחת מהן יש יוצאים מן הכלל, כבחיים. האם לפנינו גיבור שהחמיץ את ה"בַּאֲשַׁעֲרֵט" שלו ואת סיכוייו לראות אושר בחייו? או שמא הוא מתחיל לחבב את אשתו שהעמידה לו בנים, כנרמז בסוף הרומן? האם מינה, בת העשירים האנמית, היא רק *simulacrum* חיוור למינה החרוצה? או שמא בלומה המסתורית הייתה עלולה לגרור את אוהבה אל הבלתי נודע - אל מחוזות נעלמים ורחוקים? תיק"ו.

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

נביא שתי דוגמאות מן הרומן תמול שלשום שיבהירו את כוונתנו. כך תיאר עגנון את ביתה של סוניה, העומד בין שתי שכונות: "סוניה גרה בסימטא קטנה שאין לה שם. לייחסה על נווה שלום אי אתה יכול, שערבה של חול מפסיקה ביניהן. ולייחסה על נווה צדק אי אתה יכול, שהרי קבוצת בתים מפסיקה ביניהן" (תמול שלשום, עמ' 141). תיאורים כאלה מותירים את הקורא באֶבְדָן כיוונים, מבלי שיוכל לקבוע קביעה כלשהי שתקפותו מלאה וגורפת. כך גם לגבי איש הפוחלצים ארוף (שדמותו נזכרת ברומן פעמים אחדות וכן בסיפור "שבועת אמונים" המתרחש אף הוא בתקופת העלייה השנייה). בריאיון בדוי בשם "על השינה" מתשרי תשי"ג (מעצמי אל עצמי, עמ' 435 - 444) מספר המראיין לעגנון שהזואולוג ישראל אהרוני טוען שהוא ארוף, ומבקש את אישורו. עגנון חוקר את מראיינו מה הן ראיותיו של אותו אהרוני, ומקבל תשובה מפורטת: גם ארוף וגם אהרוני למדו בישיבת "עץ חיים", שניהם עוסקים בפחלוגֶץ חיות ואפילו השם מרמז על זהותו של ארוף (ארוף כראשי-תיבות של "אהרוני ראש זואולוגי פלשתינא"). עגנון אינו מכחיש ואינו מאשר את הזיהוי, אך כבדרך-אגב שואל את מראיינו: "ואתה חושד אותי שקראתי לארץ ישראל פלשתינא?" (שם, עמ' 442). גם כאן נשארים המראיין וקוראיו ב-limbo של אי-ודאות. גם ברומן אורֶחַ נטה ללון עגנון קולע את קוראיו למצבים מביכים של דיסאורינטציה: תאמר: העיר שבוש כולה עֵי חורבות, והרי הולכים ונבנים ברחובותיה בתים חדשים. תאמר: העיר הולכת ומשתקמת, והרי כל מאמְצֵי השיקום שלה משובשים הם, ומורידים את רמתה האסתטית והאֶתִית מִדְּחֵי אל דְּחֵי. תאמר: מן הראוי שאנשי שבוש ייקחו את המקל והתרמיל ויצאו אל הדרך העולה ציונה, והרי ירוחם ב"ח שעשה כן והתיישב בקיבוץ רמת-רחל מצא את מותו בידי פורעים ערביים. תאמר: ראוי שאנשי שבוש יקימו את הריסותיהם ויחזירו עטרה ליושנה, והרי רבים מהצעירים כבר היגרו לאמריקה, ואת מפתחות בית-המדרש הִיָּשָׁן נוטל המספר שעתידי לעזוב את העיר ולהשאירה ביד קומץ זקנים בלים שהם בבחינת "צמח בל יעשה קמח". גם שאלת "לאן?" המרחפת מעל הספר נשארת תלויה באוויר, בלי מענה.

אֲרֵכָה נטח ללון הוא כאמור רומן פנורמי ואנציקלופדי בנוסח הקומדיה האלוהית של דנטה והקומדיה האנושית של בלזק. יש בו ניסיון להקיף עיר ומלוואה, על כל אגפיה וטיפוסיה, ובכל חטיבה מחליפות הדמויות את תפקידיהן ואת מעמדין: דמות מרכזית הופכת לשולית, ולהפך. גם עגנון קיבץ ברומן שלפנינו טיפוסים שונים מן המציאות הבוצ'צ'ית, המוכרים לקוראי עגנון מיצירותיו האחרות. בלזק רמז בכותרתו ליצירתו הגדולה של דנטה הקומדיה האלוהית, שבה מדריך המשורר הרומי וירגיליוס את דנטה במבוכי התופת. כאן לפנינו דמותו של דניאל ב"ח המוביל את המספר אל בית-המלון כשהוא מדדה כשודד-ים על רגל של עץ. לראשי-התיבות ב"ח יש כאמור שלושה פירושים: "בן-חורין", "בית חדש", "בן חזן". כל האפשרויות מתאימות לדניאל ב"ח, גם ברצינות וגם בצנינות: דניאל ב"ח הוא אמנם בנו של חזן, אך מְדיר רגליו מבית-הכנסת. אין לו כסף להקים בית חדש, והוא אינו בן-חורין. אף-על-פי-כן ניתן לראות בו "בן-חורין", שהרי הוא חופשי מאמונה, כמו "קרובו" ירחם חופשי. הדובר מְשווה כאמור את זיכרונותיו מן העיר בימי גדולתה עם מראות ההווה, טעמיו וניחוחותיו. בצד ריח העֶטרן והקיטור הבוקע מבית הנתיבות - ריחם של החיים המודרניים המתועשים - נזכר גם הניחוח ה"מתוק" של העיר שלא נמר מאז ימי ילדותו של המספר ועד עתה ("ריחה של שבוש עדיין לא נמר. זה הריח של דוחן מבושל בדבש, שאינו פוסק מן העיר מאסרו חג של פסח ועד סוף מרחשוון, עד שיורד השלג ומכסה את העיר", עמ' 8). התיאור בנוי על תיאורה של עיר הבטלנים בשיר-הילדים של ביאליק "גן עדן התחתון", הכתוב במתכונת המקמה, שנכתב בזמן שביאליק ישב בבאד הומבורג, בעיר שבה התגורר אז עגנון, והשניים כתבו זה לזה מכתבים מחורזים ושירים מחורזים במתכונת המקמה.⁹ במקמה של ביאליק נאמר על המרחב העירוני הגן-עדני ש"עוד טעמו עומד בפי וּשְׁפִתִי [...] קִטְעַ בָּא בְּשַׁעְרָיו, / גִּדְם פֶּתַח דְּלֶתֵיו [...] וּפְלָגֵי דְבֶשׁ וְחֶלֶב / [...] הַשְּׁלֵג שָׁם - אֲבָקַת סֶפֶר זָפָה [...] וּמִסְבִּיב לְגַן-עֵדֶן חוּמָה גְבוּהָה וְאַרְפָּה, / / דִּיסַת אַרְז כְּלָה, דִּיסָה מְתוּקָה". כאן וכאן לפנינו אפוא מציאות

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

אורבנית זבת חלב ודבש: אצל ביאליק נזכרים פלגי דבש וחלב ודייסה מתוקה, שטעמה עומד עדיין בפיו ובשפתיו של הדובר (זכר ל"ארץ זבת חלב ודבש" כי ככלות הכול אדמת גליציה היא מולדת בעבור גיבורו האוטוביוגרפי-למחצה של עגנון), ואצל עגנון נזכרת דייסת דוחן מבושלת בחלב ובדבש, שריחה לא נמה. כאן וכאן מתוארת עיר שקיטע בא בשעריה וגידם פותח את דלתיה; כאן וכאן מתוארים מחוזותיו של גן-העדן האבוד של הילדות.

ואולם המציאות הנגלית לעין המספר רחוקה עד מאוד מן השלמות הגן-עדנית של הילדות. בתיאורו של עגנון, כמו בפואמה היל"גית "קוצו של יוד", לפנינו תהליך של פיתוח ושל אֶטוּמִיזָצְיָה: החברה היהודית מתפוררת לפרודות, ואין בה אותן אמונה וערכות הדדית ששימשו בה דֶּבֶק מלפד בימים עברו. יל"ג תיאר את החברה היהודית מאבדת את החמלה, ומאמללת את האישה האומללה שאיבדה את בעלה ומפרנסה, וגם כאן ממחיש יל"ג את הפניית העורף של הקהילה לאישה האומללה, שאיבדה את כל אשר לה, אך בספרו של עגנון לפנינו אישה נטושה שנטלה את גורלה בידיה ולא בחלה באמצעים כדי לשרוד את מלחמת הקיום. ידועה מימרתו של קרל מרקס שההיסטוריה לעולם חוזרת, קודם כטרגדיה ואחר-כך כפארסה (כגון "האימפריה הרומית החדשה" של מוסוליני שהתיימרה להמשיך את הדר תפארתה של האימפריה הרומית הקדומה, ועל כן כינה הדוצ'ה את הים התיכון "מארה נוסטרומ" [= "הים שלנו" בלטינית] כפי שפינהו בתקופת האימפריה הרומית). כל התהליכים בבוצ'ץ' מעידים על מצב דֶּגְנֶרְטִיבִי של עיר ההולכת לבית עולמה, *simulacrum* עלוב של מה שהייתה העיר משכבר הימים, חרף ניסיונות השיקום, בעוד שבאותו זמן עצמו הלכה העיר תל-אביב ונבנתה (בין שנת 1931 לשנת 1936 גְדֵלָה אוכלוסיית העיר פי ארבעה). ההשוואה בין קהילות ישראל החֲרָבוֹת בגולה לבין ה"פרוספריטי" בארץ נזכרת אמנם בפרק 47, אך היא מרחפת בלי מילים מעל הרומן אֶרֶץ נטה ללון כולו, המתאר עיר רפאים שיושביה מתים-חיים, ואינם נוטלים את המקל והתרמיל להיות בין בונייה של העיר העברית הראשונה.

בפרק השנים-עשר של אֹרֶךְ נטה ללון לפנינו סיפור בנוסח סיפורו של איוב על יהודי שירד מטה מטה, והפך מבעליו של בנק לקבצן בלא אישה ובלא בנים, שאין ביכולתו לקנות לעצמו כוס תה: "קודם לימות המלחמה היו לו שדות וגנים בכפר ובית גדול בעיה, ושם היה בית הבנק, והוא היה אחד מבעליו, ואישה נאה בת דעת ובנים מוצלחים היו לו. [...] תחילת פורענותו של אותו אדם כך הייתה. אותו היום שיצא למלחמה יצאה אשתו לשדה לסייר את נכסיה. ראתה שהתבואה עומדת בשיבוליה ונחרכת בחמה ואין כאן לא תופס מגל ולא קוצר. עד שעמדה כך באו והודיעו לה ששני בניה נפלו במלחמה. זרקה את מטפחתה מראשה מחמת צער. פגעה חמה בראשה ונפגעה". סיפור זה מעלה על הדעת את סיפור איוב, את יצירת הפולקלור "מסמר קטן" ואת הפתגם העממי "צרות באות בצורות". הוא בנוי לפי הסכמה של יצירות יל"ג, שבכרבות מהן אדם מידרדר מאיגרא רמא לבירא עמיקתא במדרון תלול שאין לו עליו כל שליטה.

גם מוטיב המפתח העובר כחוט השני לאורך היצירה, עד כי ברוך קורצווייל הציע לראות בו את הגיבור הראשי (הפרוטוגוניסט) של הרומן אֹרֶךְ נטה ללון,¹⁰ הוא לאמתו של דבר מוטיב ביאליקאי שעבר ביצירת עגנון טרנספורמציה ברוח הזמן החדש. בסיפורו של ביאליק "החוצצה נתביישה", שבו מגורשת המשפחה בערב-פסח במין "יציאת מצרים" מודרנית, האב מפקיד את המפתחות ביד האומנת הזקנה, בעוד שני פקידים שנשלחו מעיר הפלך עומדים ומשגיחים שהמשפחה תנעל את ביתה ותעזוב אותו ללא דיחוי:

אבא מסר את ספר התורה בארונו הקטן למחותנו זליג ואת צרורות המפתחות ביד הזקנה יכדוחה, שנשארה לשמור הבית, והתחיל מזדרז ומזוזז אותי ואת שמואל לעלות אל העגלה ולהשיג את אימא והילדים. הגיעה שעת הפרדה האחרונה. האומנת הזקנה הצמידה ראשי ללבה וגעתה בכייה.

מה יעלה בגוללה של משפחת המגורשים? מצד אחד נרמזת כאן יציאת מצרים מודרנית, העשויה לעורר תקווה שהמשפחה תמצא

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

את הדרך העולה ציונה. ואולם אבי המשפחה משאיר את המפתחות למשמרת בידי המשרתת הגויה, והפקדת המפתחות אומרת "קרשני". האם בדעתו לחזור לביתו ולערוך בו את החתונה המיועדת בין בנו לבין בת השכן? או שמא יעבור הבית לרשות הגויה, ששירתה שנים בבתי יהודים, ועתה תהפוך לגבירה, נכנה - לאדוני הבית? האם יישארו המפתחות בידי המשפחה לדורות, עד שיבוא אליהו? גורלה של המשפחה לוט בערפל. ואולם המספר, שבזמן הגירוש היה ילד בן תשע ובנקודת ההווה של הסיפור הריהו חייל כבן ארבעים המשרת במלחמת העולם הראשונה, מדיו מעידים עליו כי היהודי לא למד את לקחי העבר, ושוב השקיע את כל כוחו ומרצו בשדות נכר. אילו הפנה אותם ליעד הציוני, ולא זרה את כל כוחו לרוח בתקוות-שווא להפוך לאזרח שווה-זכויות באירופה, אפשר שהטרגדיה היהודית לא הייתה חוזרת ונשנית דור אחר דור. עם זאת, עגנון רומז באורח נטה ללון שגם היעד הציוני אינו מספק ליהודי מקלט בטוח, ויעיד סיפורו של ירוחם ב"ח שעלה ארצה לבנות ולהיבנות בה, אך נרצח בימי המאורעות. בסיפור שלפנינו המגולל את קורות המפתח של בית-המדרש הישן שנמסר לידי שמואל והוא איבדו אך אשתו מצאה אותו כשניערה את תיק-המסע שלו בביתם שבירושלים, נתלכדו סיפורים אחדים המרובדים זה על גבי זה כבמיטב יצירות ביאליק ועגנון. בראש וראשונה לפנינו מימוש של מדרש האגדה ממסכת תענית: "תנו רבנן משחרכ הבית בראשונה נתקבצו כיתות כיתות של פרחי כהונה ומפתחות ההיכל בידן, ועלו לגג ההיכל ואמרו לפניו: ריבוננו של עולם, הואיל ולא זכינו להיות גזברין נאמנים יהיו מפתחות מסורות לך, וזרקום כלפי מעלה ויצתה כעין פיסת יד וקיבלתן מהם, והם קפצו ונפלו לתוך האור, ועליהן קונן ישעיהו הנביא, משא גיא חיזיון מה לך אפוא כי עלית כולך לגגות תשואות מלאה עיר הומיה קריה עליזה חלליך לא חללי חרב ולא מתי מלחמה" (תענית כח ע"א). על האגדה בדבר מפתחות המקדש יש להוסיף את הסיפור על גולי ספרד שנטלו אתם את מפתחות בתיהם בתקווה שיוכלו לשוב אליהם (מספרים שעדיין יש משפחות בקרב גולי ספרד השומרות זה חמש מאות שנה

על מפתחות בתיהן שבקורדובה ובטולדו). אגדה זו, במלוכד עם שירי הים של יהודה הלוי, הולידה אצל ביאליק את השורות: "אֵיךְ אָבֵא בְּשַׁעְרֵי / אֶרֶץ הַסְּגָלָה, / וּמִמֶּפְתְּחֵי שְׁבוּרָה, / וְהִדְלַת נְעוּלָה?" (כשיר-הילדים "מאחורי השער", שנכתב כנראה כששני הסופרים ישבו יחדיו בגרמניה). בסיפורו "החצוצרה נתביישה" משפחת המגורשים מפקידה את מפתחות ביתה בידי המשרתת ויוצאת אל יעד בלתי-ידוע. מבלי שהדברים ייאמרו מפורשות, נרמז שהמשפחה לא תשוב לביתה, וכי בניה של המשרתת יירשו את הבית והיו אדוניו. ברומן שלפנינו הדובר-הסופר הוא - למרבה הפרדוקס - האדם המעשי ביותר, והוא שאמור להחזיר לחיים את בית-המדרש הישן ולשם כך ניתן לו המפתח (אך הוא מאבד את המפתח ואינו מסוגל למלא את התפקיד הכבד והנכבד שהוטל עליו). המפתח שאבד נמצא כאמור בכליו כשהוא חוזר לביתו בירושלים זכר למימרת חז"ל "ג' מפתחות בידו של הקב"ה שלא נמסרו ביד שליח, ואלו הן: מפתח של גשמים, ומפתח של חיה, ומפתח של תחית המתים" (תענית ב ע"א); ועל כך כתב אברהם רגלסון:

למחרת בוא האורח אל העיר, ביום-הכיפורים, התפללו שם מניינים אחדים, וניתן המפתח העתיק של בית-המדרש לידו למשמרת, כי ממילא אין איש פוקד עוד את הבית. והוא קבע שם עתים לתורה. בוקר אחד, ברצותו להיכנס אל בית-המדרש, משמש בכיסיו ולא מצא המפתח. חיפש בכל כליו שבמלון, ובכל מקום שעבר שם לאחרונה, והמפתח אֵין. הזמין מסגר, וזה תיקן בשבילו מפתח חדש לדלת בית-המדרש. עכשיו, כשנתבע ממנו המפתח העתיק, לא היה בידו אלא זה החדש. וגם החדש הועיל ליולדת, והאורח זכה להיות סנדק לבן זָכָר, למזל טוב. האמונה במפתח כסגולה לפתיחת-רחם, מסתמא מקורה באמרת חז"ל על ג' מפתחות שביד הקב"ה, ואחד מהם הוא מפתח של חיה (יולדת), דכתיב, ויזפור אלהים את רחל וישמע אליה אלהים ויפתח את רחמה (תענית ב'). לימים, כשחזר האורח אל ירושלים, מצאה אשתו את המפתח העתיק בקמט שבמטלטליו; כנראה, במקרה נפל ונתחב שם

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

ובעליו לא ידע. ועכשיו מחכה המפתח שיבוא אל בית-המדרש שבשיבוש, על כתליו וארון-הקודש שבו וספרי-התורה שבארון, אליו ירושלימה; שכן הבטיחה מימרת-חז"ל כי עתידים בתי-כנסיות ובתי-מדרשות שבגולה להעתיק מקומם לירושלים.¹¹

כן מזכירים הדברים את מימרת חז"ל שלפיה "עתידין בתי כנסיות ובתי-מדרשות שבבבל שיקבעו בארץ ישראל" (מגילה כט ע"א), רמז לכך שפְּשֶׁרֶה השעה להעביר את המרכז הרוחני מן הגולה לארץ. את המדרש הזה הזכיר ביאליק בנאומו לרגל פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1925, במעמד הלורד בלפור. לאחר נאומיהם של חיים ויצמן, הרב א"י קוק והנציב העליון הרברט סמואל, אמר המשורר הלאומי:

רבתי, יש אגדה בישראל, כי בימות הגאולה עתידים בתי-כנסיות ובתי-מדרשות שבגולה להעקר, הן וחוליות אדמתם עמם, ולבוא לארץ ישראל. דברי אגדה אלה, אי-אפשר להם, כמובן, שיתקיימו במלואם. בית-המדרש לתורה ולחכמה, שהוקם על הר הצופים, יהיה משונה הרבה גם בחומר הבניין וגם בתכנון ובצורתו מבתי-המדרש הישנים. אבל, רבתי, בתוך תלי החֶרְבוֹת של הבתים הקדושים ההם עוד יש הרבה אבנים שלמות, אבני גזית, שיכולות לשמש אבני-שתיה ואבני-יסוד לבנייננו החדש (במדור "דברי ספרות" בכל כתבי ביאליק).

תפקידו המעשי של הסופר, איש הרוח - להחזיק את המפתח לבית-המדרש הישן ולהחיות בו את החיים שקפאו - מזכיר את תפקידו של הסופר בשיר-הילדים של ביאליק "גן עדן התחתון" שכבר הוזכר לעיל. שיר-הילדים מתאר עיר של בטלנים - גלגול עברי של המקום הדמיוני הקרוי בשם "Schlaraffenland" - שעליו כתב הפולקלוריסט והאֶתְנוֹגְרַף הגרמני לודוויג בכשטיין (Bechstein) אגדה ידועה ותום זיידמן-פרויד, שותפתו של ביאליק, עיבדה אותה לילדים וביאליק כתב בעקבותיה את שירו "גן עדן התחתון".¹² ביאליק

תיאר עיר של בטלנים שבה - למרבה האירוניה - דווקא המשורה, איש-הרוח, הוא הוא האדם המעשי ביותר. והא ראייה: בעוד כולם ממלאים את כרסיהם ונחים על משכבם, המשורר עובד: הוא מחבר שיר שבעבורו הוא דורש מאנשי העיר שכר ראוי. לפנינו דמות של מספר עממי הדורש ומקבל שכר על סיפוריו, אף מדקדק כחוט השערה בנושא השכר ועומד על כך שהכסף יינתן לו במלואו וללא דיחוי ("ואתם שלמו לי במזמנים מהרה / גרה שלמה וחצי הגרה"). דמות זו משלבת בתוכה את שתי דמויות-הקבע של המקמה - המשורר-הדובר וההרפתקן הנווה, תאב הממון ורודף הבצע. דמות זו אף מסירה לרגע מן הסיפור את הדוק האגדי הפרוש עליו, ומחזירה את הקורא אל המציאות היום-יומית ה"פשוטה". גם דמותו של המספר באורח נטה ללון מורכבת מרוחניותו של הנביא ואיש-הרוח וממעשיותו של הסופר האנטי-הרואי של התקופה המודרנית המחפש גמול וכבוד על עבודתו הספרותית.

ביאליק, ובעקבותיו עגנון, אף ערכו ביצירתם טרנספורמציה מודרנית - יום-יומית ואנטי-הרואית - לסיפור אודיסאוס השב לביתו. האומנת הזקנה בסיפורו של ביאליק "החצוצרה נתביישה" מלווה את המשפחה (לרבות בנם החייל שהגיע הביתה לחופשת הפסח) בעת הגירוש מן הבית, בהיפוך לסיפור אודיסאוס שבו האומנת הזקנה מקבלת את פניו של הגיבור החוזר לביתו ומזהה אותו. בשירו "בתשובתי", שהוזכר לעיל, הושפע ביאליק מקובץ שיריו של היינריך היינה *Heimkehr* (השיבה הביתה [1824 - 1826]) המתאר שיבה אנטי-הרואית אל בית מנומנם ובו כלכלב מייבב (במקום הכלב הנאמן מן האפוס ההומרי, וביאליק אף המיר את הכלב בחתול ואת פנלופה האורגת - בזקנה פלה האורגת-סורגת פוזמקאות). השיבה הביתה בספרות העולם מתוארת כשיבה לחוף מבטחים, ואילו אצל ביאליק ועגנון - זוהי שיבה מאוחרת לעיר ההולדת ולערישת הילדות שעל פניהן פרושה כבר מסכת המוות.

המילה היוונית למושג השיבה הביתה - כגון שיבתו של אודיסאוס מדרך נודויו המתוארת באפוס ההומרי - היא המילה

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

"נוסטוס" (שממנה נגזר המושג "נוסטלגיה"). אורח נטה ללון הוא ספר של "נוסטוס", וה"נוסטוס" הוא מוטיב ידוע ביצירת עגנון (וראו גם בסיפוריו "והיה העקוב למישור" ו"פרנהיים", "עובדיה בעל מום" ועוד), אך אין הוא ספר של נוסטלגיה, למעט תיאורו של ריח הדוחן בדבש המקיף את העיר בקטע הפתיחה (ואף הוא נסמך כאמור על שירו של ביאליק "גן עדן התחונן"). לפנינו אנטומיה רבת תבונה ותבונה לגבי מצבה של יהדות אירופה ערב החורבן. זהו ספר שנכתב מתוך ידיעה כואבת שגם בארץ-ישראל אין חייו של היהודי סוגים בשושנים, וגם לכשתושג יום אחד הריבונות המיוחלת לא יושג השלום המיוחל עם שכניה המבקשים לכולתה. המספר אמביוולנטי גם לגבי השיבה ציונה, ודומה שהוא רואה בה את הפתרון היחיד, אף-על-פי שאין הוא פתרון אידיאלי, ליהודי המבקש לשמור על יהדותו, ואינו רוצה להמיר את רגלו ברגל חלולה, עשויה עץ. בשירו "אחותי רוחמה" יעץ יל"ג לאֶחיו היהודים לאחר פְּרעות 1881 לחפש לעצמם מלון אורחים אחר עד יעבור זעם ("קֹומִי נְלָכָה - הָהָּ בֵּית אִם אוֹהֶבֶת / לֹא אוֹכֵל אֶבְיָאָה בְּטֹחַ לְשִׁבְתָּ [...] לְמִלּוֹן אוֹרְחִים אַחַר לְלוֹן נְסוּרָה [...] שְׁמָה נִשֵּׁב וְנִחְפָּה").

בתקופה שקדמה למעברו לבאד הומבורג חגגו לביאליק את יובל החמישים שלו, והעיתונות מלאה מאמרי תהילה. בשירו הקצר "שְׁחַח נפשי לעפר", שנשא את התאריך הסמלי י"א בטבת תרפ"ג (יום לאחר חגיגות היובל), תיאר המשורר את הנבוכים הבאים אליו לבקש עצה והדרכה, ובפיהם שאלה: "איכה נשא פנינו? / בְּמָה נִקְדָּם יוֹם יְבֵאָה?", ותשובתו של המשורר-הנביא: "אִישׁ לְחֻשְׁבוֹן עוֹלָמוֹ! / אִישׁ לְסִבְלוֹת לְכָבוֹ!"; משמע: המשורר מודה שאין ביכולתו לשמש מצפן וכוכב הצפון לתועים בדרכי החיים. כל אחד ימצא את הפתרון המתאים לו ביותר, ואל לו לבוא אל הסופר בדרישה שישמש לו מורה נבוכים. גם עגנון התקשה לבחור את הדרך הנכונה, וייתכן שכותרת ספרו אורח נטה ללון הושפעה לא רק מדברי ירמיהו אלא גם מדברי יל"ג "לְמִלּוֹן אוֹרְחִים אַחַר לְלוֹן נְסוּרָה". הוא עצמו ישב בפולין בביקורו בשנת 1930 כאורח נטה ללון עד יעבור זעם, ובשוק המאורעות הוא שב לירושלים

ובה בנה את בית-הקבע שלו, בהבינו כי לגבי יהודי אירופה כבר בטלו כל הסיכויים ונסתתמו כל צינורות הקיום. לא אמירה ציונית ורדודה ורדודה לפנינו, כי אם הד ברור לטעם הלענה שב"אף-על-פי-כן" הזעום והקודר של יוסף-חיים ברנר, שאף הוא היה כידוע בין מוריו הגדולים של עגנון.

הרומן *אֶרֶץ נטה ללון* נפתח ברגע הכניסה לעיר הרפאים שבוש, שאליה מגיע גיבורנו כדי לפקוד את בית אבא החרב ולהיפרד ממראות ילדותו. דומה שדן מירון העלה טיעון שלא עלה בידו לבססו ולפיו תיאוריה של הפניסה לעיר הילדות שחרבה עם ריח דייסת הדוחן המלווה את האורח בדרך הילוכו נכתבו בהשראת מרסל פרוסט וספרו *בעקבות הזמן האבוד*.¹³ אמנם כבר ז'ולייט חסין ניסתה לבסס תזה בדבר עיצוב הזמן אצל עגנון המזכיר לכאורה את זה של פרוסט,¹⁴ ייתכן שעגנון קרא את פרוסט בגרמנית, או הושפע כמו פרוסט מפלובר, מטולסטוי ומדוסטויבסקי, אך לא קשה לראות שאת האקספוזיציה של *אֶרֶץ נטה ללון*, עם ריח דייסת הדוחן המלווה את האורח בכניסתו לעיר, ביסס עגנון לא על *בעקבות הזמן האבוד* של פרוסט כי אם על המקמה הקטנה והצנועה של ביאליק, הפותחת כאמור בכניסתו של האני-המספר אל עיר, מלווה בבעלי מום, שאיבדו את החושים הדרושים לו לאדם כדי לראות, לשמוע, לטעום, להריח ולמשש: "גֶן-עֵדֶן הַתְּחַתּוֹן מִי יִדְעֶ? - / גֶן-עֵדֶן הַתְּחַתּוֹן אֲנִי יִדְעֶ. / עוֹד טַעְמוֹ עוֹמֵד בְּפִי וּשְׁפָתַי. / רְאִיתִיו וְלֹא אֶזְכֶּר מְתִי, / הַפְּלִילָה אִם בַּיּוֹם, / הַבְּהֻקִּץ אִם בַּחֲלוּם. / עוֹר רָאָהוּ וְאֵלָיו לֹא קָרַב, / קִטְעַ בָּא בְּשַׁעְרָיו, / גִּדְּם פֶּתַח דְּלֵתוֹ, / וְאֵלֶם סִפֵּר לִי כֹל זֹאת בְּשִׁפְתָיו. / מִי חָרַשׁ יִסוֹר הַלֵּם, / יֵשֵׁב וְיִשְׁמַע וְיִקְשֵׁב דֵּם". גם ריח הדייסה המלווה את המספר בכניסתו אל העיר וגם בעל-המום המקבלים את פניו בשערי העיר לקוחים מן המקמה הביאליקאית, והרי "על פי שְׁנַיִם עֵדִים" יקום דבר. בין תיאורי העיר במקמה הביאליקאית "גן עדן התחתון" מצוי קטע בנוסח האגדה של האחים גרים "הדייסה המתוקה" (Der süße Brei), אשר גלשה מן הסיר ומילאה את הרחובות כנהר, שנתגלגל לתיאור השלג שכמוהו כאבקת סוכר ולתיאור חומת הדייסה המקיפה

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

את העיר, שכל הבא בשעריה צריך לחצות עד צוואר בדייסה: "הַשְּׁלֵג שָׁם - אֲבֵקֶת סֶפֶר זָפָה, / דָּקָה מִן הַדָּקָה, / וְהַבָּרֶד - גְּרָגְרֵי נִפְתַּת מִתּוֹקִים, / מְעַרְבִים בְּשִׁקְדִים וּבְצִמּוּקִים, / כָּל אוֹכְלֵיהֶם יִזְכְּרוּ טַעְמָם / עַד יִצְמַח לָהֶם שְׁפָמָם. / וּמִסְכִּיב לְגֶן-עֵדֶן חוֹמָה גְבוּהָהּ וְאַרְפָּה, / דֵּיסַת אֲרֹז כְּלָה, / דֵּיסָה מִתּוֹקָה, / וְאַשֶּׁר יֵאמֵר לְבָא בֵּיתָה - / וְחִצָּה עַד צְוָאר בְּדֵיסָה".

מן המקמה הביאליקאית משך עגנון את תיאורי בעלי המום המלווים את כניסתו של האני-המספר לעיר, וכן את ריח דייסת הדוחן שנשאר מאז ועד עולם ושאינו נעלם אלא כשמגיע השלג ומכסה את העיר: "כל המקומות כולם נשתנו [...] לא כמו שראיתי אותם בקטנותי ולא כמו שהראום לי בחלום סמוך לחזירתי. אבל ריחה של שבוש עדיין לא נמר. זה הריחה של דוחן מבושל בדבש, שאינו פוסק מן העיר מאסרו חג של פסח ועד סוף מרחשוון, עד שיורד השלג ומכסה את העיר" (אורח נטה ללון [1939], עמ' 8). והרי לנו דוגמה אחת מני רבות לכך שהשפעת ביאליק על עגנון לא נתפוגגה גם לאחר שמערכת היחסים בין השניים נתקררה וענן כבד רבץ עליה.

הערות לפרק החמישי:

1. שקד, גרשון, "המספר כסופר: לשאלת דמות המספר ב'אורח נטה ללון' מאת ש. י. עגנון", הספרות, כרך א, חוברת 1 (תשכ"ח), עמ' 17 - 35.
2. במכתב לצייר יוסף בודקו, שאייר את מהדורת תרפ"ג של שיריו, כתב ביאליק כי הוא מבקשו לצייר פורטרט קטן: זקן על גבי ספה, זקנה על גבי גרב, חתול לרגליה. בפינה עכביש בתוך קורי עכביש. שקט. קפוא ומוזנת. הכול כבר רחוק, מן העבר האחר. ראו ח"נ ביאליק, שירים תר"ן - תרנ"ט: מהדורה מדעית, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 45 (במקור שכלשון יידיש כתובות המילים "יענער זייט", המציינות מוות. כאשר אומרים ביידיש שפלוני נמצא כבר בעבר השני - "ער איז שוין אין יענער זייט" - כוונת הדברים היא שפלוני כבר מת). ביאליק התכוון אפוא לצייר בשירו תמונה הזויה מעולם השאול, שדמויותיה הן רוחות וצללים.
3. פ' לחובה, תולדות הספרות העברית החדשה, ה, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 113 (נדפס לראשונה בשנת תרצ"א).
4. אמני החרט והמכחול בימי-הביניים נהגו לצייר את השטן בגלגוליו

- השונים (לוציפה, מפיסטופלס, בעלזובוב ועוד) כיצור בעל רגלי עז, רגלי צפיה, רגלי תרנגול או רגל של עץ. בסיפורו של פלאנרי אוקונור "Good Country People" (O'Connor) מתוארת צעירה חילונית בשם Hulga שאיבדה את אמונתה ורגלה הוחלפה ברגל של עץ. גם חילוניתו של דניאל ב"ח העניקה לו רגל חלולה, או שמא אבדן הרגל הביא לאבדן האמונה. כך או כך, רגלו התחבת היא *simulacrum*, או אימיטציה זולה ופגומה, מעשה ידי אדם, של הרגל האמתית שהעניקה לו הבריאה. בסיס קיומו נפגם אפוא בשל אבדן האמונה. נזכיר עוד כי גם לרב-החובל אחאב ברומן מוכי דיק מאת הרמן מלוויל יש רגל של עץ, וגם שודד-הים ג'ון סילבר ברומן אי המטמון מאת רוברט לואיס סטיבנסון מצויד ברגל של עץ. רגלו התחבת של דניאל ב"ח מעניקה לו חזות של פיראט או של שודד-ים, וזו מתלכדת עם העסקים הלא-כשרים שלו, שבגללם הוא נענש.
5. רשימה של גלריית הדמויות מסיפוריו האחרים של עגנון המשובצת לאורך הרומן *אורח נטה ללון* ניתן למצוא במאמרה של מיכל ארבל "המופת של ר' אמנון ממגנצא", בתוך: *מעשה סיפור - מחקרים בסיפורת היהודית*, בעריכת אבידב ליפקר ורלה קושלבסקי, רמת-גן תשס"ט, עמ' 325 - 359; ובמיוחד שם, עמ' 348.
6. תודתי נתונה לד"ר יונה בר-מעוז מאוניברסיטת בר-אילן על אבחנה נכוחה זו, שאותה העלתה בסמינר "שבעים פנים לעגנון" מטעם "אבות ומייסדים" שנערך במעלה החמישה ביום 20 - 21 בדצמבר 2013 ("ז'-י"ח בטבת תשע"ד).
7. ראו בספרי *הצרצר משורר הגלות: על היסוד העממי ביצירת ביאליק*, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 46 - 47.
8. ראו "הפלגה פואטית: סיפור של מצבי תיק"ו", בתוך ספרי ש"י עולמות: ריבוי פנים ביצירת עגנון, תל-אביב 2011, עמ' 124 - 130.
9. ראו בסעיף "השימוש בחרוזים בדרך המקמה", בתוך ספרי *בדרך לבית אבא: מציאות והמצאה בסיפורי המזורים של ש"י עגנון*, תל-אביב 2013, עמ' 64 - 69.
10. ראו ברוך קורצוויל, "אורח נטה ללון", פרק רביעי בספרו *מסות על סיפורי ש"י עגנון*, תל-אביב וירושלים תשכ"ג, עמ' 50 - 68.
11. ראו מאמריו פורצי הדרך של אברהם רגלסון "בחצרות עגנון", *הפועל הצעיר* מיום 6.12.1955, 13.12.1966, 20.12.1966.
12. ראו מאמרו של גדעון טורי, "הדרך ל'גן עדן התחתון' רצופה כוונות טובות: מטקסט גרמני דרך דגם רוסי לטקסט עברי בשירת-הילדים של ביאליק", *מעגלי קריאה*, 17 (אדר תשמ"ח), עמ' 17 - 30.
13. ראו מאמרו של דן מירון "האם עגנון קרא את פרוסט", *הארץ* מיום 4.10.2012. מאמרה של ז'ולייט חסין (ראו הערה 14 להלן) אינו נזכר במאמרו של מירון.
14. ראו מאמרה של ז'ולייט חסין, "בין עגנון לפרוסט: עיצוב של הזמן

פרק 5 אורח נטה ללון והשפעת יל"ג וביאליק

ביצירת עגנון", בתוך: חקרי עגנון: עיונים ומחקרים ביצירת ש"י עגנון
(מוגש לפרופ' יהודה פרידלנדר), בעריכת הלל ויס והלל ברזל, רמת-גן
1994, עמ' 205 - 214.